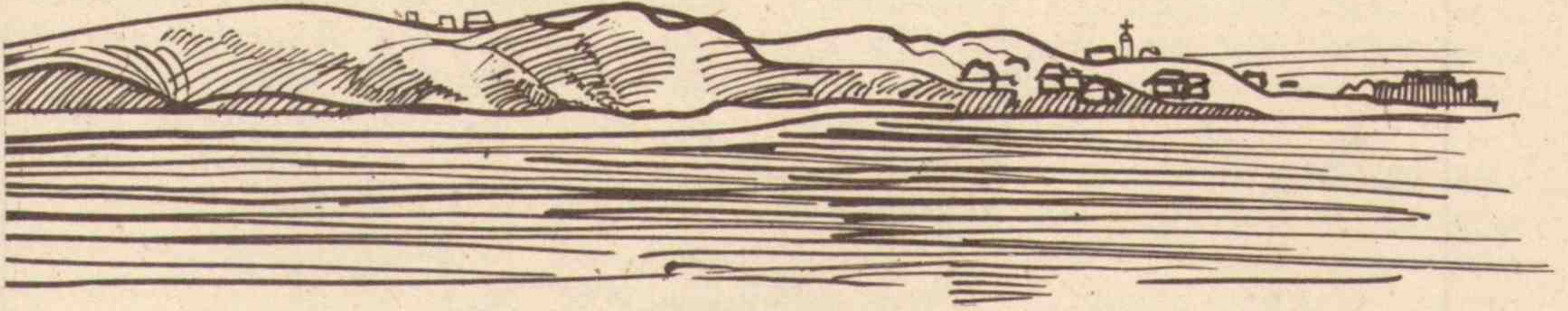

Підляшшя

Край обабіч Бугу

До українських етнічних земель, що містяться найдалі на північний захід, належить Підляшшя. Перші сліди оселення тут людини припадають на кінцеву фазу палеоліту (приблизно 10000 років тому), а поява ранньослов'янського населення датується першими століттями по Христі. Підляшани – нащадки автохтонних трипільських племен. У заранні своєї історії край заселяло українське плем'я бужан (частина літописних дулібів) і в XI столітті він у складі Волинського князівства входив до Київської держави.

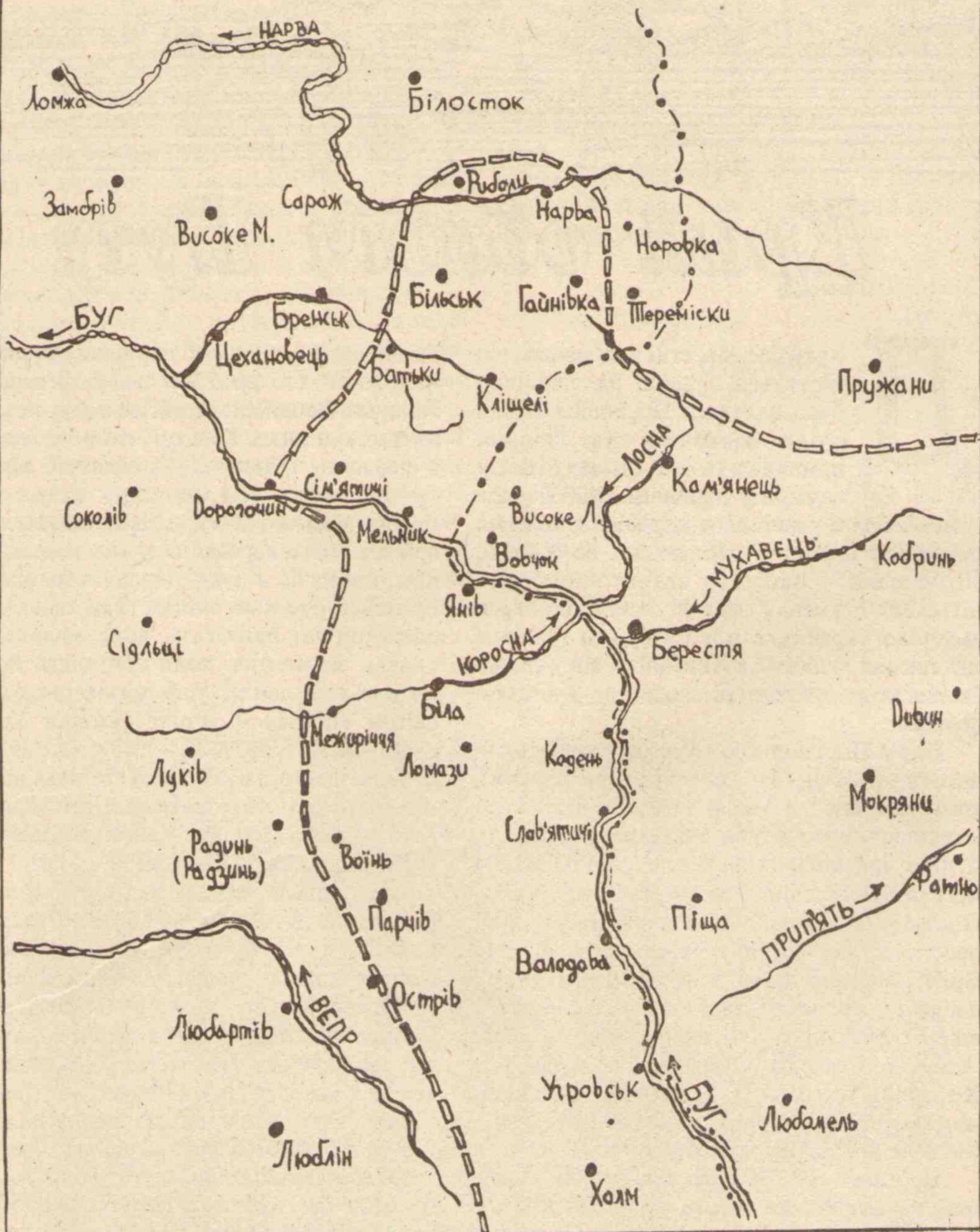
Назву Підляшшя мовознавці виводять від його географічного положення – „під ляхами”, тому що воно на заході межує з польським історичним князівством Мазовше. У папських буллах цю назву передавали як Podlexia, а пізніше Podlachia. Територія історичного Підляшшя займала близько 20 000 км², простягаючись обабіч верхньо-середньої течії Бугу. Межею його в північно-східному напрямку є річка Нарва, за якою починаються вже білоруські землі; на південному сході межує з Поліссям і Волинню, на півдні – з Холмщиною. У XII столітті Підляшшя поділялося на Дорогичинську, Більську, Мельницьку та Берестейську землі.

Протягом XII і XIII століть поляки кілька разів намагалися заволодіти цими теренами, але їхні успіхи завжди були тільки тимчасовими. Підляшшя зазнавало також частих нападів балтійського плем'я ятвягів, а пізніше – пруських хрестоносців (1379 і 1392). У 1238 році король Данило приєднав Підляшшя до

Галицько-Волинської держави, куди воно належало аж до 1340 року. З падінням Галицько-Волинської держави цей край захопив литовський князь Кейстут, який передав його в спадщину Вітовтові. Як зазначає Михайло Грушевський, Підляшшя – стара земля Дорогичинська „перед часами Ягайла тільки випадком, на короткі часи, і то переважно не ціле, попадало в руки Польщі в пограничних польсько-руських війнах. Так само тільки ефемерично належала вона мазовецьким князям за Ягайла, коли той надав його як литовський лен Янушу мазовецькому, але слідом відібрав її Вітовт” (Історія України-Руси. – К. – Львів, 1907. – Т. IV. – С. 397–398). Вітовт надав містам Тикотин і Більськ німецьке міське право. Потім удруге по смерті Жигмонта Кейстутовича Підляшшя захопив мазовецький князь Болеслав (1440–1443).

Незалежно від того, що Підляшшя належало до Литовсько-Руської держави, польські впливи були тут дуже великі завдяки безпосередньому сусідству з Мазовшем. Уже в XV столітті багаті українські боярські роди на Підляшші спольщились, а дрібно-шляхетська верства втратила свій голос і значення через великий вплив дрібної польської шляхти з Мазовша та Малопольщі, що приносила з собою польську мову й польське право. Під натиском польської шляхти, польське право було заведено в Більській землі вже в 1501 році, щоправда, тільки для „земян”, тобто для самої цієї шляхти. Та вже в 1516 році його запроваджено в землі Дорогичинській як обов'язкове для всієї шляхти, хоч зберігся ще давній звичай писати судові справи українською

СУЧАСНІ ІСТОРИЧНО-ЕТНІЧНІ МЕЖІ ПІДЛЯШШЯ

етнічно-мовна межа
20

актуальний державний кордон ПНР

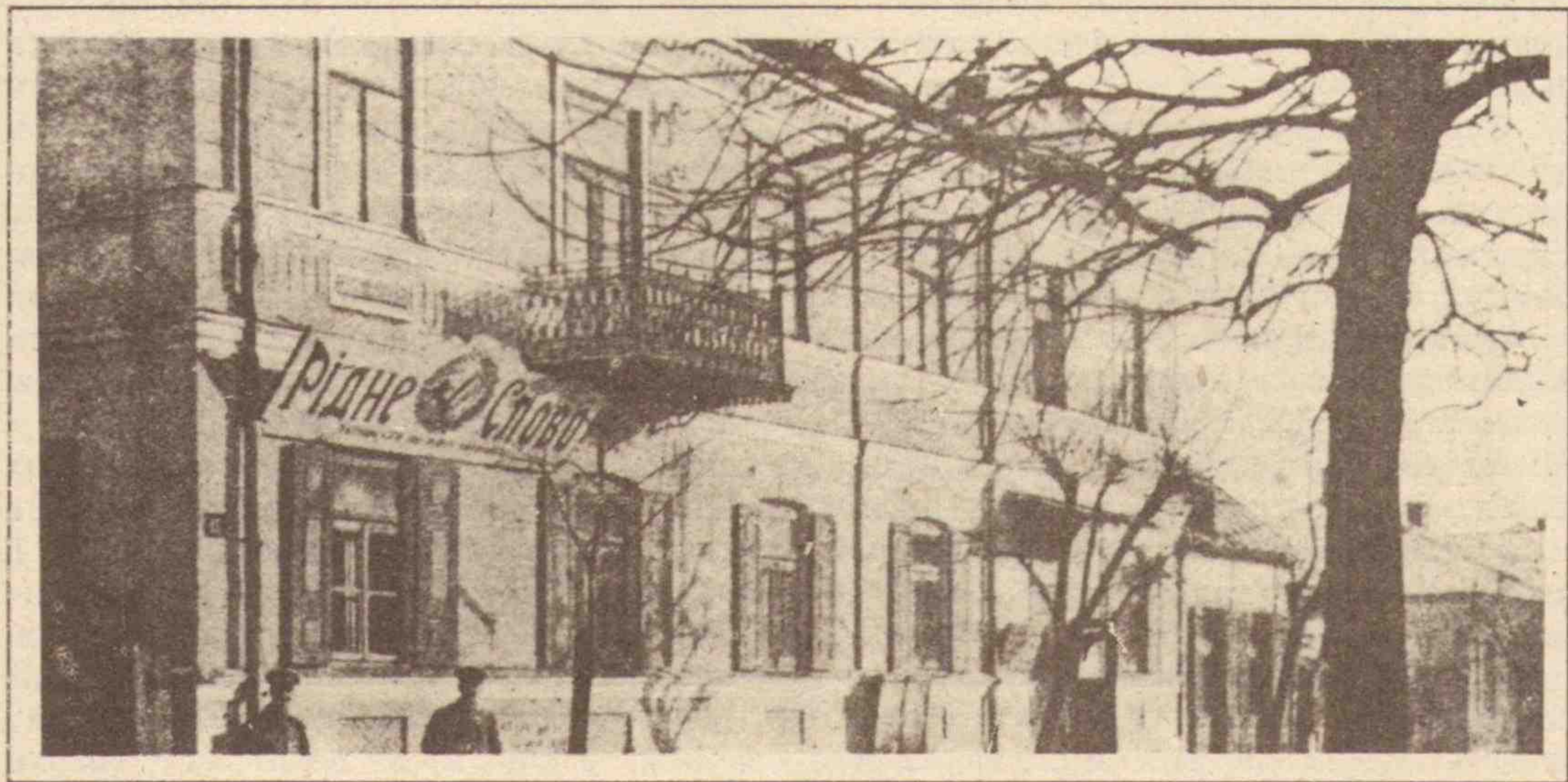
мовою. Привілей великого князя Жигмонта (1516) надавав право бути обраним до земських і городських судів тільки місцевим „землянам” – католикам. Як урядову мову замість руської (української), прийнятої в усіх землях Великого князівства Литовського, було введено мову латинську.

У 1520 році Підляшшя оформлено в окреме воєводство, що складалося з земель Дорогичинської, Більської на півночі та Берестейської на південному сході з центром у Дорогичині. Берестейську землю в 1566 році було вилучено з Підляського воєводства, а зменшене Підляшшя поділено на п'ять судових округ: Дорогичинську, Мельницьку, Брянську, Суразьку та Тикотинську. У таких межах край включено до складу Польщі в часи Люблінської унії (1569). Відтоді польський наступ ще більш посилювався, зокрема на „руську віру” і взагалі на українське православне духовництво, що було остоею українства на Підляшші.

Всенародний рух під проводом гетьмана Богдана Хмельницького в 1648–1657 роках не зміг охопити й Підляшшя через близькість його до Варшави, столиці Польщі. Та в козацькому війську були підляшани – славетний полковник Михайло Кричевський, шляхтич з Кричева, та інші. У 1657 році на підляських теренах побували козаки полковника Ждановича, який з наказу Богдана

Хмельницького брав участь у поході на Польщу в складі шведсько-українсько-семигородської коаліції, але закріпитись надовше вони там не зуміли. Внаслідок ряду боїв з польськими військами Підляшшя зазнало в той час великого нищення.

З підписанням у 1596 році церковної Берестейської унії Підляшшя як складова частина Холмської єпархії формально перейшло на унію разом із своїм владикою, але православна церква збереглася тут ще більш ніж на півстоліття. Щойно в 1652 році заходами короля Яна Казимира унія закріпилася остаточно, і врешті перебрала на себе обов'язок бути забором українства. Сам факт, що Підляшшя прийняло унію, зовсім не перешкоджав полякам переслідувати цю церкву. Її духовництво позбавляли всіх прав, навіть змушували працювати на панщині. Польща ніколи не зрікалася своїх планів щодо Підляшшя, а тому що уніятська церква не збиралася бути засобом до спольщення українського населення, у певних польських колах визрів відомий проект на „знищене Русі” (1717), одним із пунктів якого передбачалося настановляти на єпископів прихильних польській політиці кандидатів. У висліді цього, почавши від 1790 року, на владичому престолі Холмської єпархії засідають або родовиті поляки, що вступили з цією метою до чину

Помешкання „Української Громади”
і редакція „Рідного Слова” в Білій

Українська громада в Білій

Василіан, або спольщені русини, як Порфирій Важинський (1790–1804), Фердинанд Домброва-Ціхановський (1810–1828). Єпископ Ціхановський запровадив у Холмській єпархії не відому в східній церкві капітулу з 12 вищих духовних і до неї ввійшли двоє поляків. Так само за цього єпископа введено польську мову як у внутрішньому церковному врядуванні, так і в проповідях, почалася послідовна латинізація церковного обряду.

Серед таких невідрадних обставин наближалось падіння Польщі. Під час останнього поділу її в 1795 році північне Підляшшя припало Пруссії, а південне – Австрії. Берестейщину захопила Росія. Із створенням Наполеоном Варшавського князівства Північне Підляшшя прилучено до нього в 1807 році, а Південне – в 1809-му. Віденський конгрес (1815) закріпив край за Польським королівством як окреме воєводство; воно складалося з двох округ та дев'яти повітів, що разом налічували 466 громад (397 944 мешканці).

Уряд Польського королівства домогся в папській курії вилучення Холмської єпархії з-під юрисдикції Львівської митрополії, що було зроблено 1829 року, незважаючи на протести митрополита Михайла Левицького.

Польське повстання в листопаді 1830 року стало цареві Миколі I за привід до наступної ліквідації непричетної до нього греко-католицької церкви в межах Російської імперії, крім Підляшшя як частини Польського королівства. Та наступник Ціхановського, єпископ Феліціан Шумборський, замість ужити заходів для збереження своєї церкви, почав викидати іконостаси з храмів та ще більш латинізувати обряд. Після виділення Холмської єпархії зі складу Львівської митрополії греко-католицькою церквою керували фактично римо-католицькі єпископи з Любліна та Янова на Підляшші. Ряди сполонізованих священників зростали, вони почали вести нерозважну кампанію проти православ'я, захвалюючи латинський обряд.

Щоправда, не бракувало й таких священників, які бачили, що латинізація й полонізація греко-католицької церкви веде її до загибелі. Отець Михайло Лишневич остерігав у 1863 році, „що єдиним рятунком для церкви може бути поворот до давніх руських (тобто українських. – В.В.) традицій і обрядів”. Політика Холмської єпархії обурювала вірних і вони протестували де могли, одні звертались до російського уряду в обороні

своєї церкви, інші на знак протесту переходили цілими громадами на православ'я, як, наприклад, село Люхів на Холмщині.

В міжчасі уряд, який у підросійській Україні та Білорусі нещадно ліквідував греко-католицьку церкву, став в обороні уніатів у Польському королівстві, й латинізація почасти припинилася в 40-х роках. Проте вже 1844 року Підляське воеводство було зліквідовано й прилучено до Люблінської губернії, що посприяло польському наступові. Коли в січні 1863 року вибухло друге польське повстання, яке захопило й терени Підляшшя, частина греко-католицького духовництва була вже спольщена, і не тільки сама брала активну участь у повстанні, а й закликала до цього своїх вірних з церковних казальниць (о.Калиновський у селі Хорощинна). Між активними учасниками повстання були і двоє синів єпископа-номіната І.Калинського. Цей владики далі латинізував і полонізував церкву та обряд. На прохання вірних російська влада перестерігала єпископа, а коли це не допомогло, у 1866 році запроторила його разом з найближчими помічниками до В'ятки. Останнім греко-католицьким єпископом Холмської єпархії був галичанин Михайло Куземський (1868–1871), але в той час доходили вже до голосу священники-москвофіли, які оскаржували його перед російською владою, і він мусив повернутися назад до Галичини. На місце Куземського влада призначила адміністратором єпархії Маркила Попеля, який відіграв ролі ліквідатора Холмської єпархії греко-католицької церкви, подібно до єпископа Семашка, що занищив унію в 30-х роках на Правобережжі та в Білорусі. Замість дотеперішньої латинізації прийшла русифікація української церкви.

У 1874 році російська влада вирішила провести „возз'єднання” греко-католиків Холмської єпархії, яка була останнім залишком Берестейської унії в межах Російської імперії. Для сприяння цій акції й придушення опору на Підляшшя було виряджено загони козаків, вони карали т. зв. „упорствующих” підляшан і холмшаків, що трималися батьківської віри. Під кінець 1874 року Холмська єпархія налічувала 330 церков і 246 146 вірних. 33 підляських греко-католицьких священники і тисячі „упорствующих” вірних російська влада заслала до

Сибіру та центральних російських губерній. 11 травня 1875 року на прохання делегації, очоленої М.Попелем та дванадцятьма священниками-москвофілами, настало офіційне „воссоединеніє уніатов с православною церквою”, але на ділі понад сто тисяч вірних греко-католицької церкви відмовились перейти на православ'я. Проте не могли вони перейти й на римо-католицький обряд, бо це було заборонено державним законом, і не бажаючи прийняти православ'я, вони залишились поза всякою церковною організацією. Їх згідливо називали „калакутами”. Коли по революції 1905 року вийшов толеранційний закон, який дозволяв належати до бажаної церкви, тоді „калакути” перейшли на латинство й з часом ополячилися під впливом польського римо-католицького кліру.

Холмська єпархія була проголошена місійною територією. До неї Священний синод російської православної церкви посилав найкращих своїх священників, приймав також галицьких священників-москвофілів, які русифікували тамтешніх українців.

Холмські діячі зверталися до російського уряду з проханням, щоб Холмщину й Підляшшя виділити в окрему губернію й прилучити її до Київського генерал-губернаторства. Натомість із підляських повітів утворили Сідлецьку губернію й підпорядкували її Варшавському генерал-губернаторству. Тільки після довготривалих заходів та обговорень було сформовано спеціальну етнографічну комісію, а відтак на підставі її висновку в 1912 році з теренів на захід від Бугу, де українська людність становила абсолютну більшість, утворено Холмську губернію. Північне Підляшшя такої більшості в цей час уже не мало й залишилось у межах Білостоцької губернії. Підляські північні, як і західні повіти (Соколів, Сельці, Луків, Радинь) здебільшого спольщились, за що відповідальність несуть, з одного боку, греко-католицька церква, а з другого – російський уряд з його примусовою ліквідацією цієї церкви.

Перша світова війна спричинила чергові нещастя для Підляшшя. У серпні 1915 року російська армія, відступаючи, примусово евакуювала більшість українського населення на схід, у глиб імперії. Тим часом на таємний

наказ свого проводу польське населення масово уникало евакуації, і з приходом німців поверталось на свої місця, забираючи рештки покинутого українцями добра, захоплюючи українські церкви. У 1916 році Українські Січові Стрільці почали організовувати українське шкільництво на Підляшші, а Союз визволення України з військовополонених українців став формувати І-й Запорізький полк ім. Т.Шевченка, перехідний табір якого був у місті Біла. Тут-таки постала центральна українська організація Підляшшя – Українська громада, а також Шкільна рада. У червні 1917 року з'явився перший український часопис на Підляшші – „Рідне Слово” (редактор М. Соловій).

Згідно з Берестейським договором 1918 року, вся Холмська губернія мала належати Українській Народній Республіці, але час і обставини не дали змоги цей договір утілити в життя. Вже наприкінці того року Підляшшя окупували поляки. Частина евакуйованих у Росію підляських українців повернулася додому, але багато їх загинуло. Врешті з 1914 року, коли в межах Польського королівства налічувалось 314 тисяч українців, до 1921 року ця кількість зменшилась до приблизно 200 тисяч (урядова статистика подавала тільки 90 434 українці в Люблінському воєводстві).

Українське Підляшшя зазнало жахливої руйнації в усіх сферах. Так, 1914 року Холмська єпархія мала 389 чинних православних церков; 79 з них було зруйновано під час воєнних дій або ж вороже настроєними до українців польськими елементами. Влада новопосталої польської держави вдалася до т. зв. „ревіндикації поунійних дібр”, тобто почала відбирати в православних колишні уніатські церкви. У висліді „ревіндикації” з 210 зацілілих церков 48 було перероблено на римо-католицькі костели, 111 замкнено урядовими чинниками, тож у Холмській єпархії залишився відкритим усього 51 храм. На самому Підляшші цей стан був ще трагічніший, бо в перших роках існування відродженої польської держави українців налічувалось всього 20 000 осіб, розкинутих у 170 селах краю. Для духовної обслуги їх залишилось тільки три православні парафії – у Заболоті, Носові й Кобилянках з п'ятьма церквами та Яблоченський монастир. Вірні були віддалені од своїх церков навіть на

кількадесят кілометрів. У роки після першої світової війни на Підляшші вдалося відкрити 12 філіальних церков наявних парафій та побудувати декілька нових.

Завдяки Антонові Васиньчукові в 1922 році було засновано на Холмщині й Підляшші самоосвітнє товариство „Рідна хата”. Того ж самого року Підляшшя разом з Холмщиною, Волинню та Поліссям взяло участь у виборах до польського сейму і в результаті вислало до Варшави 20 послів та 6 сенаторів. З Підляшшя були два послы – Павло Васиньчук та Степан Маківка.

До других виборів, 1928 року, за влади Ю.Підсудського політичні права українців були обмежені. З теренів усієї колишньої Холмської губернії пройшов до сейму тільки один посол – (підляшанин Павло Васиньчук від Українського національно-демократичного об'єднання). У 1935 році внаслідок недемократичного проведення виборів українці Холмщини й Підляшшя вже не мали жодного свого посла.

В нових історичних умовах Львівська греко-католицька митрополія намагалася розпочати церковно-унійну акцію, насамперед серед „калакутів”, щоб сприяти поверненню їх до рідної церкви, а тим самим і до українства, але польська влада не допустила греко-католицьких священників на Підляшшя й Холмщину. Натомість польський уряд розпочав унійну акцію на власну руку, створюючи римо-католицький костел східного обряду, який мав бути цілком залежним не від греко-католицької митрополії у Львові, а від польської римо-католицької єпархії. Коли ця спроба провалилась, Польща вирішила зліквідувати православ'я на Підляшші та Холмщині й силою завести римо-католицизм. Почалося руйнування українських православних церков, яких у 1938 році польська адміністрація знищила 167, з них 18 на самому Підляшші. В обороні українських православних церков стала Українська парламентарна репрезентація, зокрема сенатор Остап Луцький, посол Степан Баран, а також голова греко-католицької церкви митрополит Андрей Шептицький.

З падінням Польщі у вересні 1939 року Підляшшя опинилося під німецькою окупацією в межах т. зв. Генерал-губернаторства (крім Більського повіту, включеного

безпосередньо до складу райху). В обмежених обставинах війни умовах почалась організація українського життя. Заходами д-ра Тимоша Олексіюка, було створено українські допомогіві комітети – у Білій Підляській (голова – колишній сенатор Іван Пастернак) з трьома делегатурами – в Тересполі, Янові та Вишничках, а також у Падині Підляському з делегатурою у Володаві. Відновлювалося заборонене за Польщі українське народне шкільництво, у Володаві та Білій було відкрито два середні навчальні заклади – торговельні школи. У налаштанні організаційного життя в краї допомагали втікачі з підсоветських земель.

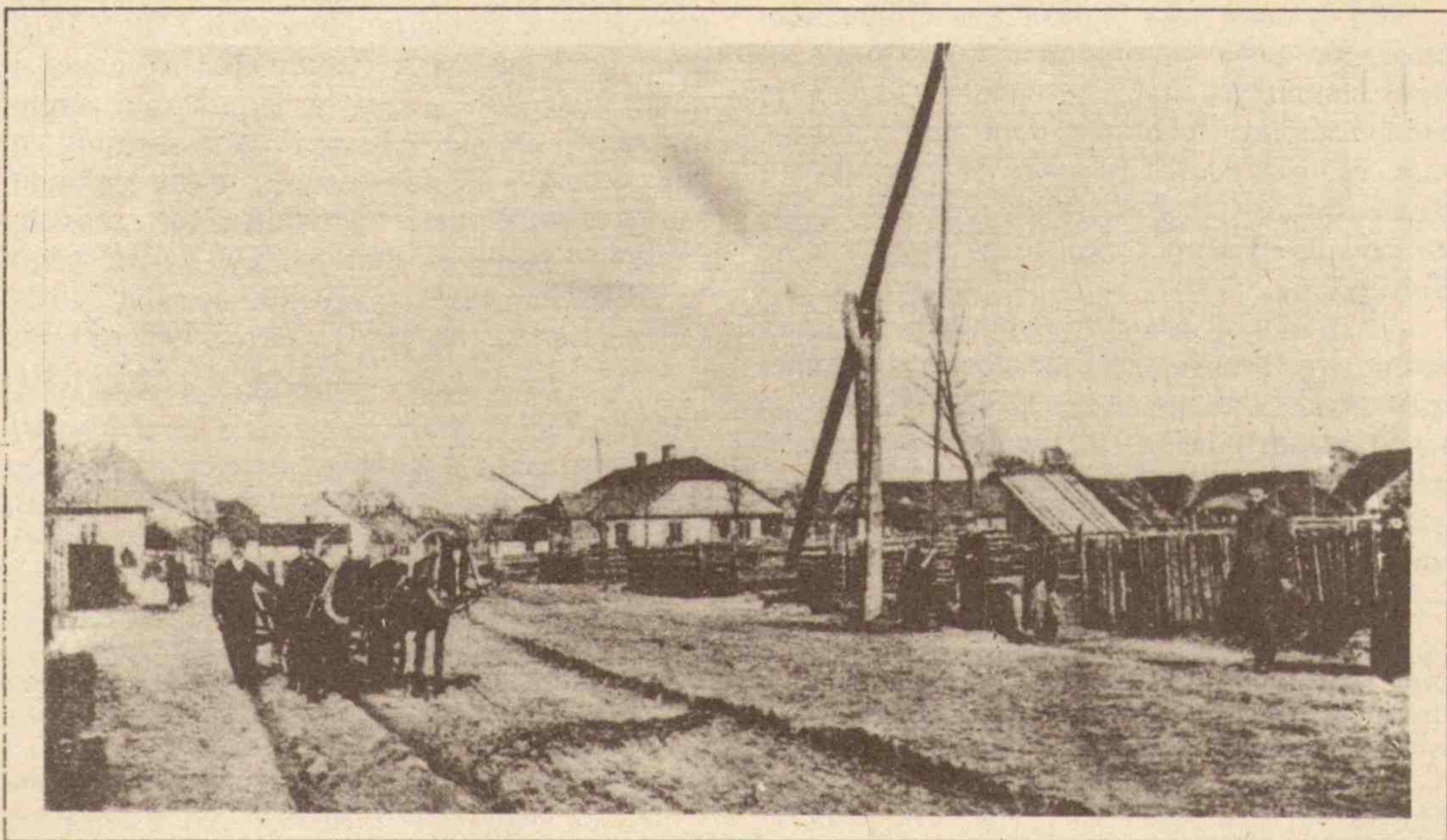
Дуже важливою подією для Холмщини й Підляшшя стало відновлення української православної єпархії в Холмі та перебрання від поляків захопленої ними в 20-х роках Холмської катедрі. Очолив єпархію нововисвячений єпископ Іларіон – відомий учений професор Іван Огієнко. Кількість парафій відновленої єпархії зросла до 91 в 1944 році проти 51 в 1939-му.

Після вибуху советсько-німецької війни посилювалася підпільна терористична діяльність поляків, спрямована в основному проти

свідомих українців Підляшшя й Холмщини. Так само, як і діяльність большевицьких партизанів – головню втікачів із табору військово-полонених біля села Віскренич на Підляшші.

Для оборони від терористичних акцій поляків, зокрема підпільної Армії крайової, що безоглядно нищила українців, у червні 1942 року було зорганізовано в Грубешові Українську самооборону, яка вже через рік налічувала 500 осіб. Терор на Підляшші частково припинився лише під час перебування тут відділів української дивізії.

Влітку 1944 року Підляшшя зайняла советська армія. Згідно з Ялтинським договором, Підляшшя й Холмщина залишилися в складі Польщі, причому українці мали бути переселені з цих теренів, як з Лемківщини та Засяння. Переселення почалося наприкінці 1944 року й тривало до 1946 року, головню в Україну. Советські джерела подають, що тоді із самого тільки Володавського повіту переїхало до УССР 25 030 українців. У цей же час на Підляшші й Холмщині діяли відділи УПА, що не допускали переселення, яке здійснювалося польською адміністрацією надзвичайно жорстоко; палили покинуті пересельцями села, щоб унеможливити

Село на Підляшші

Українська уніатська церква в Білій

заселення їх польськими колоністами. Під приводом поборювання УПА 1947 року влада провела т. зв. операцію „Вісла”, депортувавши українське населення Південного Підляшшя, Холмщини та інших теренів на колишні німецькі землі, зокрема в Ольштинське (Пруссія) та Кошалінське й Вроцлавське (Сілезія) воєводства*.

Під сучасну пору українського Підляшшя нема, як нема української Холмщини чи Лемківщини. Колишнє історичне Підляшшя сполонізовано. Його територія нині поділена між трьома воєводствами: Білостоцьким, Варшавським і Люблінським; південно-східна частина на правому березі Бугу прилучена до Білорусі.

Як і в минулі часи, Підляшшя дало в цьому столітті ряд визначних постатей у ділянці громадській, політичній та церковній. Серед них варто згадати Івана Пастернака, вчителя й сенатора в 1922 – 1927 роках; Павла Васиньчука, посла до сейму в 1922–1929 роках (обидва вони загинули 1943 року, вбиті польським

підпіллям); Антона Васиньчука, посла до сейму в 1922–1927 роках і першого голову Української парламентарної репрезентації у Варшаві; д-ра Василя Дмитріюка, посла від Полісся в 1922–1927 роках. Це були ті провідні люди, які перші застосували легальні форми боротьби з польським шовінізмом. Крім них відзначились ще д-р Тиміш Олексіюк, лікар і публіцист, співробітник дипломатичної місії УНР у 1920 році; інженер Євген Пастернак, публіцист і політичний діяч у краї та на еміграції, автор книжки „Нарис історії Холмщини й Підляшшя”. На церковному полі здобули заслуги підляшшани Олексій Громадський, єпископ Крем’янецький (загинув у 1943 році) та Платон Артимиюк, перший єпископ УГПЦ Східної Канади (помер у Торонто в 1952 році)**.

д-р Василь ВЕРИГА
(Канада)

Статтю проілюстровано документальними світлинами з видання: Календар „Української громади” в Білій на 1918 рік (Видання „Рідного слова”. – Біла на Підляшшю, 1918).

* Здійснена комуністичним режимом операція „Вісла” не зачепила Північне Підляшшя – єдину українську етнічну територію в межах Польщі, звідки не було депортовано українців. Тутешнє населення влада оголосила білоруським. Отож протягом останніх десятиріч поряд з навальною полонізацією воно зазнавало офіційної білорусизації (вивчення дітьми чужої їм білоруської мови по школах, видання місцевої білоруськомовної газети „Ніва”, діяльність Білоруського суспільно-культурного товариства тощо). Водночас влада переслідувала будь-які вияви українства. – *Ред.*

** Останніми роками зусиллями молодого українського інтелігенції Підляшшя відбувається процес національного освідомлення населення, відродження українського організованого громадського та культурного життя. Діє Союз українців Підляшшя, який видає в Більську часопис „Над Бугом і Нарвою”. На користь рідної культури працюють місцеві українські літератори, науковці І.Киризиук, І.Ігнатюк, Ю.Гаврилюк, Ж.Жабінська, Г. Купріянович, М.Рощенко та інші. – *Ред.*